

Kohtumine Laiuse kiriklas

URMAS VADI

*Luuletaja Juhan Liiv (1864–1913).
Reprofoto Nikolai Triigi sõejoonistusest.
Eesti Ajaloomuuseumi fotokogu. AM_2323 F 30: 2*

Juhan Liiv on jätkuvalt meie kirjandusmaastikul üks salapärasemaid kujusid. Ühelt poolt teame temast palju – hooti võime Liivi tegemistel lausa kuu-päevaliselt näpuga järege ajada –, teiselt poolt kääneb ta tee kõrvalrajale, nii et jääb küllaga õhku ja ruumi erinevateks tõlgendusteks. Hea näide on eelmisel aastal linastunud film „Vari“, milles meie psühhoosis poeet põgeneb vaimuhaiglast ja hakkab lahendama mõrvamüsteeriumi – ning saab sellega hakkama! Poeete ei tasu alahinnata! Ometigi väidab temast liikvele läinud müütidest suurim, et luuletaja peabki olema haige ja hull ja nälgima – alles siis suudab ta olla kõigest vaba ja kirjutada. On ju ilus ja mugav mõelda, et miski toimib iseenesest – et see nälgimine, kannatused ja luule on justkui komplekt, millest ei tohigi ühtegi osist ära võtta, muidu laguneks kõik koost –, et ilma kannatusteta pole luulet!

Selle müüdi kummutab aga üks seik Liivi elu lõpuaastaist. Teadupärast oli Liiv argistes ja majanduslikes asjades täiesti saamatu, sama halvad olid lood tema vaimse ja füüsilise tervisega. 11. novembril 1909 avaldas August Kitzberg Postimehes oma kurikuulsa üleskutse Liivi aidata ja andis ühtlasi ülevaate luuletaja olukorrast:

Juhan Liivi köht on tühi ja temal ei ole ei voodit ega voodi aset. Juhan Liiv on haige ja ei saa tööd teha. Ma tean, õrnatundeline ja uhke, nagu Juhan Liiv on, temale on see ärarääkimata valus kuulda, et tema viletsusest ja sellest, et tema haige peab olema – avalikult räägitakse. Juhan Liiv ei võta armuannet vastu, ehk olgu sõbra käest ja tema sõprade poole ma neid sõnu räägin. Tema ei usu seda, et ta haige on. Ja teie kõik ei usuks ka seda, kui teie temaga valgetel tundidel kokku

Urmast Vadi, kirjanik ja lavastaja, vadi.urmas@gmail.com

puutuksite. Juhan Liiv võib siis veel kõige sügavamatulundelisi laulusid teha, mõtteid välja rääkida ja isegi paberisse pista, et imestele. Juhan Liiv on selles arvamises, et – kui keegi temale vähegi käe vastu välja sirutaks, kuidagi-viisi aitaks, et tema tinti ja sulge, vagusa nurgakese, riideid selga, süüa ja vahel väikese suitsukese näkku võiks saada, et tema siis veel imet võiks teha. Aga Juhan Liiv ei saa kuidagi nõnda kaugel! Keegi ei tule temale appi. [- - -] Tema silmaaukudest vahib nälga vastu. Kes usaldab esialgse, kõige hädalisema abi muretsmise tarvis minu kätte rublakeste saata? Seda on tarvis!¹

See haledust, viletsust ja pisarakiskumist täis tekst on selgelt häbistav ja solvav, liiati siis Liivile, kes oli tundlik ja habras. Pealegi puudus Liivil huumorisoon, või kui see tal ka olemas oli, siis oli see kitsas ja käänuline, pigem sarkasm kui soe huumor. Kõnekas näide on Liivi valulik reageering Vilde jutustusele „Suguvend Johannes“², mille tegelaseks on nõrkade närvidega talupoeg, kes ei oska midagi muud teha kui luuletada. Liiv tunneb end tegelases ära ja solvub, siis vihastab ning võtab oma jutus „Ühe kirjaniku päevaraamatust“³ just Vilde endale pilkealuseks. Aga kui Vilde tekst on soe ja naljakas, siis Liivi oma on kibe-mõru-valulik: selle peategelane on kirjanik, kes on enesekeske, auahne ja eluvõõras.

Arvatavasti reageeris Liiv Kitzbergi üleskutsele sama valulikult. Võib ette kujutada, mida tegi Liiv, kui ta omanimelisest korjandusest kuulda sai: ilmselt otsis ta Kitzbergi üles, sõimas teda nuttes ja raevutsedes, hetk hiljem küsis aga kogutud raha endale ja pistis tasku, olles hetkeks rõõmus – sularaha teeb ikka inimesi hetkeks õnnelikuks! – ja tänulik, et siis kohe jälle nutma ja kiruma hakata, sest Liivi meeleolu kõikus nagu pilliroog tuules.

See on huvitav konflikt, kus põrkuvad kaks maailmavaadet. Tõenäoliselt soovis Kitzberg oma kolleegile head teha, sest tema meelest peaks inimene, kellel midagi ei ole, olema õnnelik selle üle, kui teised teda aitavad. Liivi seisukohast oli kõik ilmselt vastupidi: kui sul enam mitte midagi ei ole, on sul vähemalt su au. Aga nüüd võetakse seegi ära!

Nii nagu igale projektile eelneb taotlus, järgneb sellele 1909. aasta lõpul ka aruanne.⁴ 29. detsembril ilmunud Postimehe kuulutuste rubriigist leiab rohkelt kutseid peo- ja tantsuõhtutele, aga samas pakutakse müügiks kaht äsja lüpsma tulnud lehma ja üht vähepruugitud grammofoni. Veelgi tähelepanuväärsem on aga Kitzbergi kirjutis, mis erineb novembris tehtud üleskutsesest nagu öö päevast. Kurbus ja halemeelsus on asendunud ülevuse, isegi võidukusega. Artikli võiks võtta lausa õpikunäiteks, kui on vaja rääkida millestki niivõrd piinlikust nagu rahakogumine, ja teha seda nii, et lõpuks jääks lehvima suur mõte ja ülevus:

¹ Vt Kitzbergi üleskutset: Postimees, 11.11.1909, lk 5.

² E. Vilde. Suguvend Johannes. 1. osa. – Postimees, 26.08.1891, lk 1.

³ „Ühe kirjaniku päevaraamatust“ ilmus 1891. aastal ajalehes Olevik (nr 33, 34, 36, 41 ja 42). Vt F. Tuglase eessõna raamatule J. Liiv. Ühe kirjaniku päevaraamatust ja teisi lugusid. Tartu: Noor-Eesti, 1935.

⁴ Vt Kitzbergi aruannet: Postimees, 29.12.1909, lk 3.

Oh, häid inimesi on palju ja igal pool. Siis oli mu süda väga rõõmus, ma võisin Liivile kirjutada: tule! Aga kes ei tulnud, oli Juhan Liiv. Üleskutse oli temale haiget teinud. Õrn ja uhke, nagu tõsine luuletaja teisiti olla ei saagi, oli kõik see tema päälle halvasti mõjunud. Alles kunstnik Weizenberg leidis õige sõna: „Mis armastus annab, seda peab armastusega vastu võtma.“ – Liiv on linnas, oli juba paar õhtut „Vanemuises“ teiste keskel ja – meil ei pruugi enam iseenese ees silmi maha lüüa. Ta ongi, nagu „Postimehe“ lugejad teavad, enesest elumärki andnud. Kui ta ka praegu veel ei laula, lehes ilmunud laulud on küll vist vanemad – mina loodan kindlasti, küll tema – kui ta rahulisemaks jääb, korra ikka veel laulab. Sest – kõrgesti, uhkelt kui kotkas tahab Liiv luuletaevas lennata. [- -] Ma ei ole vaikida töötanud, mul on Liivi sõpradele midagi õige rõõmsat ütelda: noor õpetaja Kõpp ja tema abikaasa pakuvad Liivile Laiuse kirikumõisas jäädavalt kambrikese ja prii ülespidamise. [- -] Kas tohime nii suurt pakkumist vastu võtta, ja – kuidas saame Liivist võitu, et tema seda vastu võtta julgeks? Tema kannataks ennemini kõik ära, kui et kellegile koormaks langeda.⁵

Võime vaid oletada, missugust eneseületust see Liivilt nõudis, aga ometi võttis ta kutse vastu. Ehk võib seda pakkumist pidada üheks esimeseks loomeresidentuuriks Eesti kirjandusloos? Kui tänapäeval kestavad residentuurid kuu-kaks ja tavaliselt tuleb endal toidu muretsemise eest hea seista, siis Johan Kõpu pakkumine on muljetavaldav: Liiv saab Laiuse kiriklas enda valdusse kaks eraldi tuba ja prii söögi.

Kõpu selline vastutulek on mõnevõrra üllatav, sest oli ta ju Liiviga vaid põgusalt tuttav. Ilmselt teadis ta, milline oli Liiv oma n-ö valgematel tundidel, ja aimas, milline pimedamatel. Sellegipoolest ei osanud ta kooselu Liiviga päris hästi ette kujutada, sest luuletajatega on tihti nii, et mõte luuletajast on ilusam kui luuletaja ise. Võimalik, et kui Kõpp ja tema naine oleksid näinud Liivi nii tema valguses kui ka varjus, oleksid nad kaks korda mõelnud, kas sellist inimest ikka tasub enda juurde elama kutsuda.

Võib arvata, et üks peamisi põhjusi Liivi kostile võtmiseks oli Kõpu puhtinimlik soov ligimesi aidata, midagi nende heaks ka tegelikult ära teha. Et Kõpp sel moel mõtles, leiab kinnitust tema mälestustest:

[- -] kui tuli otsustamisele usuteaduskonna õppejõudude koosseisu komplekteerimine, soovitas Peeter Põld, tundes minu tööd Uue Testamendi alal, et võtaksin enesele Uue Testamendi õppetooli. Mina jäin siiski tegeliku usuteaduse juurde ja just sellepärast, et saan selle kaudu olla lähemal tegelikule elule ja kaasa aidata seal kerkivate küsimuste lahendamisel.⁶

Ja Liivi küsimus vajas ilmselgelt lahendamist.

Teine põhjus oli arvatavasti Kõpu isiklik huvi näha Liivi lähemalt, teha üheskoos jalutuskäike ja pidada kultuurseid vestlusi – seda enam, et kirikuõpetajana oli Kõpp tolle aja kohta mitte just mässumeelne, kuid päris kindlasti uuendusmeelne ja avara maailmavaatega. Kõnekas on seik ajast, kui Kõpp oli Palamusel abiõpetaja ja tal

⁵ Samas.

⁶ J. Kõpp. Mälestuste radadel I-IV. Tallinn: Eesti Päevalehe AS, 2010, lk 449.

tekis vastasseis vana praostiga õigete ja „negatiivsete“ raamatute osas:

Kokkupõrge praostiga minu lektüüri küsimuses tuli ometi ja päris ootamatult. Olin juba mõne nädala Palamusel olnud, kui ühel hommikul kantseleitoas praost tegi minule märkuse, et tema olevat leidnud minu toas kirjan dust, mille lugemist tema ei võivat lubada: „Mundt ja teised negatiivsed härrad“. Ta ütles Mundt kas kogemata või oli ta valesti lugenud, sest nimetatud autori nimi oli tegelikult Wundt. Wilhelm Wundt (1832–1920) oli saksa filosoof ja psühholoog, esimese eksperimentaalpsühholoogia instituudi rajaja; suurte ja mitmekesiste teadmiste pärast on teda nimetatud „moodsaks Aristoteleseks“. Kõnesolevad raamatud olid tema „System der Philosophie“ ja „Grundriss der Psychologie“, esimene ilmunud hiljem 4 ja teine 15 trükis! Tema pidavat vastutama selle eest, et mind õpetajaametisse õigesti sisse juhatatakse, sellised „negatiivsed“ raamatud aga raskendavat ja koguni takistavat tema ülesande täitmist.⁷

Johan Köpp (1874–1970) oli aastatel 1909–1922 Laiuse koguduse õpetaja. 1919. aastast oli ta Tartu Ülikooli usuteaduse korraline professor, aastatel 1928–1937 Tartu Ülikooli rektor. 1939. aastal valiti Köpp luteri kiriku piiskopiks. Tartu Ülikooli muuseumi fotokogu. ÜAM F 256/A1 F

Pealegi oli Köpp kirjutanud ülikooli ajal luuletusi ja ehk oli mõte luuletajale ulualust pakkuda ka intellektuaalselt kõitev.

Liiv saabus Laiusele kohe jaanuari alguses, olles siis neljakümne viie aastane, Köpp temast kümme aastat noorem. Liivil jäi elada veel kolm aastat – ta suri 1913. aastal –, Köpül seisis aga ees pikk elu: ta jõudis olla nii riigikogu liige, ülikooli rektor kui peapiiskop ja kirjutada hiljem Rootsis mälestusi. Neis meenutas ta ka kooselu Liiviga, mis kujunes ilmselt hekilisemaks, kui Köpp oli lootnud.

Olenevalt asjade seisust võis Liiv saabuda Laiusele väga erinevalt: tema amp-luaa kõikus ju ülevoolavast rõõmust sünge vaikimiseni. Saabudes oli Liivi seis hea ning ta tuli „heas uues ülikonnas ja jalavarjades ning kõigi isiklikult vajalike rekvi-siitidega, nagu pesu, tualetitarbed jne“:

Alguses natuke jahedavõitu, Juhan Liivi poolt ettevaatlik ja nagu uuriv vahekord muutus varsti siiralt sõbralikuks. Ta sai enesele kaks kõrvuti olevat võõrastetuba alumisel korral, ja kevadel ülal teisel korral samuti kaks täiesti omaette olevat tuba.

⁷ Samas, lk 470.

*Johan ja Marie Köpp
lastega 1920. aasta suvel
Laiusel.
Tartu Ülikooli muuseumi
fotokogu. ÜAM F 367: 4 F*

Ajasime juttu niihästi kirjanduslike kui ka meie avaliku elu küsimuste üle ja käisime kahekesi iga päev jalutamas. Muidu istus Liiv meeleldi oma toas ja suitsetas väga tugevasti, nähtavasti ei tahtnud ta seda üldistes ruumides teha viisakuse pärast. Igal hommikul oli tema toa põrand suitsuotsi paksult täis. Ütles, et ta kirjutab luuletusi ja juhtkirju ajalehtedele. Kirikla postikotti, mis tuli ja läks 4 korda nädalas, pani ta korrati pealtnäha üsna mahukaid kirju. Need läksid tavaliselt Tartusse „Postimehele” ja Tallinna „Päevalehele”⁸

Seegi lõik Kõpu mälestustes on tähelepanuväärne, sest nii nagu Kitzberg Postimehes mainis, polnud Liiv juba ammu „laulnud“. Nüüd aga, kui tal oli olemas keskkond, kus ei pidanud tegelema majanduslike ja olmeküsimustega, sai ta loomiseks uue hoo. See näitab, et lendlause, mida Liivi kohta alati kasutatakse – et vaadake, sel inimesel olid kaaslaseks vaid kannatus ja nälg, aga milliseid tekste ta kirjutas! – ei päde. Liiv kirjutas Laiusel ka oma nn helinaluuletuse:

⁸ Samas, lk 615–616.

Kui mina olin veel väikene mees,
 Üks helin mul helises rinna sees.
 Ja kui mina sirgusin suuremaks,
 Läks helingi rinna sees kangemaks.
 Nüüd on see helin pea matnud mind,
 Ta alla rusuks on raugenud rind.
 See helin mu elu ja minu hing,
 Tal kitsaks on jäänud maapääline ring.

Kui asetada see luuletus konteksti, muutuvad need read veelgi kõnekamaks. Liivi keskendumisvõime oli jäänud selleks ajaks väga ahtaks, endiselt ajasid teda taga vanad deemonid jälitusluul ja suurushullustus, mis jõudsid talle järele ka Laiusele. Liiv tajus, et tema maapealne ring on jäänud kitsaks ja helin matab ta – ilmselgelt olid deemonid kohad sisse võtnud ja Liiv tunnetas oma lõpu lähedust. Ja ilmselgelt polnud seda ka kõrvalt kuigi tore vaadata. Nüüd selguski tõsiasi, et mõte luuletajast on ilusam kui tema enese füüsiline kohalolu:

Tema vaimne seisukord aga tundus halvenevat [- -] Vahel näitas ta mulle pikki kirju, mida ma küll läbi lugeda ei saanud, mis ta saatis Tartusse politseile, paludes lõpetada tema jälitamine [- -] Kord, olles õige pahuras meeleolus, näitas Liiv mulle üht kirja, mille ta oli saanud Alatskivilt ühelt oma sugulaselt. Kirjas seisvat, et mina saavat Alatskivi vallalt 5 rubla kuus tema, s.o. Juhan Liivi ülalpidamise eest... „Kas teate, mis tähendab vallasant?“ küsis ta jällegi minult. Näitas kirjast üht kohta, kus tõepoolest leidis lause, et tulgu ta elama kirja kirjutaja, oma sugulase juurde, sest oleks õigem, kui tema saaks selle tasu, mis nüüd läheb „Laiuse papile“. Kui ütlesin, et see ei vasta tõele, mina ei ole kelleltki teiselt, näiteks ka Kitzbergilt, mingit tasu nõutanud ega saanud, siis ta rahunes natuke, aga lausus siis: „Poolakad andsid Sienkiewiczile suure mõisa, minule, kurat võtku, antakse mõni närune rubla!“⁹

Kas Kõpp kahetseb oma otsust, et ta Liivi enda juurde kostile kutsus? Seda võib vaid oletada, Kõpu mälestustest me seda välja ei loe. Olukorrale lisab aga veelgi keerukust asjaolu, et Liiv polnud hoolimatu, häiriv ega jäme, vaid vastupidi, ülitundlik ja empaa-tiline, suhestudes kogu ümbritsevaga ja võttes kõike äärmiselt isiklikult. Kui tema tekste lugeda, siis ilmneb neiski sageli võimenduse efekt, mõni tunne või detail on välja suurendatud. Hea näide on muidugi luuletus „Lumehelbeke“: on midagi nii väikest ja kohe kaduvat, aga ometi põhjustab see rahutust. Ajuti tundis Liiv, et kõik, mis teda ümbritseb, ja olukorrad, mis teistega juhtuvad, on kas temaga otseselt seotud või koguni tema põhjustatud. See motiiv kordub ka Kõpu mälestustes:

Ta küsis tavaliselt hommikul lauas istudes minu ja mu abikaasa tervise järele. Kord juhtusin ütleva: „Mul on väike peavalu.“ Otsekohe tuli märkus: „See on kõik sellest, et hulluga kokku saite!“¹⁰

⁹ Samas, lk 616–617.

¹⁰ Samas, lk 617.

Kujutades ette olukorda, kus sul on kodus lapseootel naine, kus sul endal on vaja tööd teha ja kus elab ka tüüp, kes suitsetab oma toa täis ega luba avada akent teenijal, kes „soovib Liivi ära külmetada“; tüüp, kelle toa põrand kattub suitsuotstega jne, siis võiks arvata, et isegi kõige suuremal humanistil tekib vähemalt hetkeks küsimus: oli see ikka hea mõte selline luuletaja endale kostile kutsuda? Ja mida aeg edasi, seda kitsamaks ring tõmbub:

Kirjade pakid postikotti sagesid, adressaat aga muutus teiseks: need saadeti nüüd peamiselt Haagi vahekohtule, nagu ta ütles, nõudmisega, et temale antaks juba kord kätte Poola kuninga õigused, mis kuuluvad temale... Nimetas ennast vahel suurvürst Konstantini (endine Poola asevalitseja) pojaks, ja vist ka Aleksander I pojaks. Aga pidas ennast vahel ka Ado Grenzsteini ja Lydia Koidula pojaks. Nii muutus ta kõne üha segasemaks, kuigi vahepeal oli ka rahulikumat ja selgemat juttu. Aga ikka rohkem hakkasid korduma mõtted: Varssavis valmistatakse ette suuri pidustusi tema, s.o. Liivi vastuvõtmiseks ja temale kuningavõimu üleandmiseks.

Kogu poola rahvas naerab: Liiv vahib Laiusel, rahvas aga ootab teda Varssavisse!¹¹

Me teame Liivi haigusest. Ta ise nimetas end hulluks ja samas ka Poola kuningaks ja Koidula pojaks. On selge, et oma pimedamatel tundidel käis ta läbi suurte ja võimsate tegelastega, tal on suured plaanid ja kavatsused. Kuid 16. jaanuaril 1910. aastal on Liiv Laiusel viibides kirjutanud ka vägagi piibelliku luuletuse „Aeg on“:

Aeg on nutta ja aeg on naerda,
aeg on luuleta, aeg on riimida,
aeg on sõnugi kokki liimida.
Aeg on tuliselt pääle tikkuda,
Aeg on hädad asja ärangi rikkuda.
Aeg on – tulgu, mis tulemas olgugi –,
aeg ka inime kord olla ka ometi.

See piibellike motiividega tekst ning üleüldse kogu Liivi kannatajalik olek – ta võtab kõike väga isiklikult, võiks isegi öelda, et võtab teiste hädad enda kanda – ja tema jutt, et ta ei kuulu siia, vaid teda oodatakse kusagil mujal – kõigest sellest joonistub välja küsimus: kas ei võinud Liiv ehk pidada end ka Jumala pojaks? Ja kas ei võinud Kõppki näha Liivis luuletajast enamast?

Teksti aluseks on autori peetud ettekanne 15. novembril 2024. aastal Tartu Ülikooli muuseumis toimunud konverentsil „Johan Kõpp 150 – rektor, peapiiskop ja kirjamees“.

¹¹ Samas.